

Feedback op visie en grote opdrachten door de vakinhoudelijke experts Mens & Maatschappij, te weten Tine Béneker, Carla van Boxtel, Dorien Doornebos-Klarenbeek, Lieke Meijs, Hanneke Tuithof.

De kwaliteit van het proces wordt onder andere geborgd door de inbreng van wetenschappers. Per leergebied worden enkele inhoudelijk-deskundige wetenschappers uitgenodigd om op twee momenten in het proces op (tussentijdse) opbrengsten te reflecteren. Deze experts kijken naar de mate waarin de tussenproducten aansluiten bij recente vakinhoudelijke ontwikkelingen en de kern van het leergebied beslaan, naar de opbouw van de doorlopende leerlijnen en naar de wijze waarop samenhang binnen het leergebied is geborgd. De feedback van de vakinhoudelijke experts wordt door de ontwikkelteams gebruikt om tussenopbrengsten daar waar nodig aan te scherpen. De vakexperts reflecteren 1) op de visie op het leergebied i.c.m. de grote opdrachten (najaar 2018), en 2) op de bouwstenen (voorjaar 2019).

Hieronder vindt u de reflecties van de vakexperts van Mens & Maatschappij op de visie op het leergebied en de daaruit voortvloeiende grote opdrachten. Aan de vakinhoudelijke experts is gevraagd om in hun reflectie aandacht te besteden aan de vakinhoudelijke kwaliteit, kern, samenhang en doorlopende leerlijn.

Reactie op het tussenproduct van de 3e sessie M&M

We hebben als vakinhoudelijke experts op het gebied van de mens- en maatschappijvakken besloten om een gezamenlijke reactie te geven. Het verheugt ons dat er een tussenproduct ligt met herkenbare Grote Opdrachten. Wat ons betreft is dit een basis om met elkaar in gesprek te gaan. Natuurlijk hebben we wel vragen en suggesties. We beginnen met onze opmerkingen en suggesties bij de denkwijzen en vaardigheden. We vervolgen met een categorisering van de Grote Opdrachten die wat ons betreft kan helpen om de Grote Opdrachten nog scherper te maken en een beredeneerde keuze te maken. Tot slot geven we meer specifieke opmerkingen bij de grote opdrachten vanuit het perspectief van de verschillende M&M-vakken.

1. Uitwerking van vaardigheden en denkwijzen

Het onderscheiden van een vaardigheidsdeel en een deel dat gaat over concepten en contexten vinden we zinvol. We hebben wel moeite met de wijze waarop verschillende typen vaardigheden en denkwijzen worden gedefinieerd en geordend. De definities zijn niet op alle punten duidelijk (en consistent met hoe zaken in de onderwijswetenschappelijke en vakdidactische literatuur worden omschreven) en we vinden dat de uitwerking te weinig specifiek is voor de mens- en maatschappijvakken. We missen ook onderzoeksvaardigheden en informatievaardigheden (toegespitst op het leergebied). We twijfelen of probleem oplossen een centrale algemene vaardigheid is in het leergebied mens en maatschappij. Het lijkt ons teveel gevraagd om van kinderen en jongeren te verwachten dat zij maatschappelijke problemen daadwerkelijk oplossen. Hieronder doen we een voorstel dat voor een belangrijk deel is gebaseerd op de Kennisbasis M&M (werkdocument SLO, 2016)

Denkwijzen van de mens- en maatschappijvakken zijn manieren van kijken naar historische en hedendaagse maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken om tot een beter begrip te komen. Deze denkwijzen dragen bij aan een gemeenschappelijke 'M&M taal' bij het

bestuderen van samenlevingen in verleden en heden en is daarmee bevorderend voor samenhang. Bij het bestuderen van complexe vraagstukken moeten verschillende denkwijzen gecombineerd worden om tot beter begrip en mogelijke oplossingen te komen. Bij de m&m-vakken leren leerlingen denken in termen van:

- context¹
- actoren en structuren²
- verandering en continuïteit
- oorzaak en gevolg³
- overeenkomsten en verschillen
- meerdere perspectieven⁴
- relaties en interacties

Vakoverstijgende en vakspecifieke vaardigheden van de mens- en maatschappijvakken zouden gedefinieerd kunnen worden als de werkwijzen die gehanteerd worden om binnen het leergebied kennis en inzicht te verwerven en een oordeel te vormen. De volgende vaardigheden zijn volgens ons van belang in het leergebied mens en maatschappij:

- informatievaardigheden
- onderzoeksvaardigheden
- redeneer- en argumenteervaardigheden
- waarden en (be-)oordelen

Deze vaardigheden staan niet op zichzelf, maar worden vaak in samenhang toegepast bij het onderzoeken van verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken binnen het leergebied. De vaardigheden moeten in de uitwerking verder toegespitst worden op mens en maatschappij. Het gaat bij informatievaardigheden bijvoorbeeld om het (kritisch) kunnen omgaan met informatie uit verschillende typen (hedendaagse en historische) tekst- en beeldbronnen, (digitale) kaarten, tabellen en grafieken. Bij onderzoeksvaardigheden gaat het onder andere om het kunnen stellen van geografische en historische vragen. Bij het redeneren gaat het bijvoorbeeld om het redeneren vanuit economische modellen en historisch redeneren.

2. Keuze en typering van de grote opdrachten: concepten en contexten

Het is volgens ons niet mogelijk om voor alle mens- en maatschappijvakken eenzelfde set van vakoverstijgende concepten en contexten te formuleren. De vakken werken bijvoorbeeld met verschillende soorten begrippen⁵. In de bovenbouw hebben economie en

---

1 Verschijnselen en ontwikkelingen in een historische, geografische en maatschappelijke context kunnen plaatsen (m.b.v. kennis die hieronder bij A en B wordt beschreven)

2 Individuen en groepen maken keuzes en vertonen gedrag (bv. om te migreren) dat beïnvloed wordt door de aard van de samenleving (de structuren die gedrag uitnodigen/stimuleren of verhinderen/belemmeren).

3 Bij denken in termen van gevolgen hoort ook het denken in termen van toekomstscenario's.

4 Het gaat hier om perspectieven van verschillende (groepen) actoren (in heden en/of verleden), waarbij dus ook inleven aan de orde is. Het kan ook gaan om het denken vanuit verschillende dimensies van de samenleving, bijvoorbeeld een economisch en cultureel perspectief.

5 Aardrijkskunde en geschiedenis zijn brede wereldoriënterende vakken en hanteren begrippen die te maken hebben met historische, geografische, economische, sociale, politieke en culturele aspecten van samenlevingen. Bij geschiedenis wordt echter ook veel gebruik gemaakt van begrippen die gekoppeld zijn aan verschijnselen en ontwikkelingen gebonden aan een specifieke plaats en tijd (bv. de Koude Oorlog of romanisering). Bij economie en maatschappijleer/maatschappijwetenschappen worden begrippen gebruikt die gekoppeld zijn aan theorieën, zoals de rationale keuzetheorie.

maatschappijwetenschappen gekozen voor de concept-contextbenadering, maar geschiedenis, aardrijkskunde en filosofie niet. Daarnaast constateren we dat de grote opdrachten zeer verschillend van aard zijn, zonder dat daarbij een toelichting wordt gegeven. Sommige grote opdrachten zitten qua concepten veel voller dan andere. Sommige opdrachten betreffen meer vaardigheden (en zijn rond zogenoemde metaconcepten georganiseerd, zoals verandering) anderen zijn rond inhoudelijke concepten georganiseerd (zoals macht of identiteit). Enkele grote opdrachten betreffen meer vraagstukken dan verschijnselen en ontwikkelingen (bijvoorbeeld duurzame ontwikkeling). Sommige opdrachten lijken deelthema's te zijn van grotere thema's (zoals technologie). We zien de idee van 'contexten' niet voldoende terug in de uitwerking van de grote opdrachten. Een duidelijker onderliggend kader voor de selectie en typering van opdrachten zou kunnen helpen om een meer beredeneerde selectie te maken en de opdrachten goed uit te werken. We stellen voor om een onderscheid te maken tussen drie categorieën grote opdrachten: a) een referentiekader met betrekking tot verschillende aspecten van samenlevingen; b) referentiekaders met betrekking tot tijd en ruimte en c) vraagstukken. Denkwijzen, vaardigheden, kennis van de historische en geografische context en kennis van verschillende aspecten van samenlevingen, vormen het gereedschap om vraagstukken te onderzoeken. Leraren en scholen kunnen deze vraagstukken zelf kiezen. Het formele curriculum kan echter ook een aantal vraagstukken voorschrijven, omdat dit grote overkoepelende vraagstukken zijn (waar veel concrete vraagstukken onder passen) en omdat ze niet alleen nu actueel zijn, maar naar verwachting ook de komende decennia.

Ons voorstel is dus om onderscheid te maken in drie typen grote opdrachten. Deze indeling past al bij hoe een aantal grote opdrachten uitgewerkt is, maar geeft ook betekenis aan de ongelijksoortigheid. Bovendien kan de indeling helpen om de grote opdrachten verder uit te werken. Hieronder lichten we de drie categorieën grote opdrachten toe.

A. Opdrachten die de inhoudelijke kennis specificeren die leerlingen nodig hebben om verschillende aspecten van samenlevingen in heden en verleden te begrijpen en na te denken over mogelijkheden voor de toekomst. Het gaat om kennis van:

- **economische aspecten:** deze hebben te maken met de wijze waarop mensen in hun behoeften voorzien (o.a. bestaansmiddelen, schaarste, productie, consumptie, verdeling, wereldmarkt, bedrijven, welvaart, welzijn, mobiliteit)
- **sociale aspecten:** deze hebben te maken met de wijze waarop mensen samenleven en zich tot elkaar verhouden (o.a. samenlevingsvormen, leefbaarheid, maatschappelijke posities, sociale ongelijkheid, verzorgingsstaat)
- **culturele aspecten:** deze hebben te maken met de wijze waarop mensen zin geven aan hun bestaan (o.a. cultuur, normen en waarden, mens- en wereldbeeld, identiteit, geestelijke stromingen, ideologieën, socialisatie, culturele diversiteit, erfgoed)
- **politieke aspecten:** deze hebben te maken met de wijze waarop (op verschillende niveaus) de macht is verdeeld en het bestuur is geregeld (o.a. macht, gezag en bestuur, democratische rechtsstaat, totalitaire regimes, nationalisme, politieke stromingen, grenzen, participatie, Europese en internationale organisaties)

B. Opdrachten die de inhoudelijke kennis specificeren die leerlingen nodig hebben om zich te oriënteren in tijd en ruimte. Het gaat hier om kennis van historische ontwikkelingen en gebieden. Deze referentiekaders maken het mogelijk om de verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken die bij A

en C benoemd worden in een geografische en historische context te plaatsen en om vergelijkingen te maken tussen verschillende plaatsen en tijden.

- **een chronologisch referentiekader** dat leerlingen helpt om zich een beeld te vormen van de hoofdlijnen van de geschiedenis van Nederland en de wereld en dat ze kunnen gebruiken om zich te oriënteren in de tijd
- **een geografisch referentiekader** dat leerlingen helpt om zich een beeld te vormen van plaatsen, gebieden en geografische verschijnselen in de wereld, dichtbij en veraf en in onderlinge samenhang, en dat ze kunnen gebruiken om zich te oriënteren in de ruimte

C. Opdrachten die vraagstukken benoemen die in het heden en de nabije toekomst een grote uitdaging vormen voor de samenleving. Deze actuele vraagstukken kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op:

- globalisering
- duurzaamheid
- diversiteit en ongelijkheid
- maatschappelijke gevolgen van technologie

Deze vraagstukken bieden veel mogelijkheden voor samenhangend onderwijs, binnen het leergebied mens en maatschappij, maar ook tussen mens en maatschappij en de leergebieden burgerschap, digitale geletterdheid, mens en natuur, kunst en cultuur en moderne vreemde talen.

Redenerend vanuit bovenstaand kader van typen kennis en vraagstukken geven we het volgende ter overweging mee:

* De grote opdracht over *informatie* is nu niet inhoudelijk ingevuld. Het gaat niet om een kennis met betrekking tot de wijze waarop mensen omgaan met informatie en hoe informatie van invloed is op mensen, maar om informatievaardigheden: hoe leert de leerling kritisch omgaan met informatie. Dit past beter onder vaardigheden. De uitwerking moet dan ook meer toegespitst worden op het leergebied.

* De grote opdracht over *welzijn* vinden we mager qua inhoud en de opdracht lijkt ook weinig aanknopingspunten te bieden voor de bovenbouw vmbo/havo/vwo. De inhoud van deze grote opdracht kunnen misschien ondergebracht worden bij een wat bredere grote opdracht gericht op sociale aspecten van samenlevingen. Er ontbreekt nu een grote opdracht waarin kennis van sociale verbanden en relaties centraal staan. Hetzelfde geldt een beetje voor de opdracht over technologie. Dat thema past ook bij de sociaal-economische dimensie en komt ook aan de orde bij vraagstukken over duurzaamheid en globalisering. Het ligt eigenlijk meer voor de hand dat deze thema's aparte grote opdrachten zijn in het leergebied natuur en techniek. De grote opdracht over technologie zou misschien wel meer uitgewerkt kunnen worden als een vraagstuk. Het gaat dan met name om de implicaties van technologische ontwikkelingen voor mens en maatschappij.

* Wij missen een grote opdracht die gaat over vraagstukken met betrekking tot diversiteit en ongelijkheid.

* Het is onvoldoende duidelijk hoe de grote opdrachten van burgerschap en mens en maatschappij elkaar aanvullen of deels overlappen. Een deel van de grote opdrachten van burgerschap kunnen

opgenomen worden in het leergebied mens en maatschappij. Het kan dan gaan om het conceptuele kaders, maar ook om vraagstukken.

* Formeel wordt het vak levensbeschouwing niet bij deze operatie betrokken. Het levensbeschouwelijke perspectief kan gezien worden als onderdeel van de vraag hoe mensen omgaan met de zin van het leven, al dan niet religieus. Dit perspectief zou heel goed passen bij sommige voorgestelde Grote Opdrachten. Als we dit perspectief af en toe meenemen, bedienen we docenten en scholen die levensbeschouwing gaan en al opnemen in een domein M&M.

Als we de huidige grote opdrachten ordenen volgens het hierboven geschetste raamwerk, ziet dat er als volgt uit:

Referentiekaders van inhoudelijke kennis		Grote opdrachten
Maatschappelijk referentiekader: * in plaats van GO4. Informatie en kennis	Economische verschijnselen, ontwikkelingen en vragen	GO3. Keuze, welvaart , schaarste en verdeling
	Sociale verschijnselen, ontwikkelingen en vragen	GO9. Welzijn
	Culturele verschijnselen, ontwikkelingen en vragen	GO8. Identiteit, mensbeeld en cultuur
	Politieke verschijnselen, ontwikkelingen en vragen	GO7. Ethiek, politieke stromingen, rechtvaardigheid
		GO2. Macht, gezag en bestuur
		GO11.Conflicten en samenwerking
Chronologisch referentiekader		GO5. Tijd, continuïteit en verandering
Geografisch referentiekader		GO1. Mens, plaats en omgeving
Vraagstukken		GO6. Globalisering
		GO10. Duurzame ontwikkeling
		Diversiteit en ongelijkheid*
		GO12. Technologie

3. Uitwerking van de grote opdrachten

We hebben de volgende algemene opmerkingen ten aanzien van de uitwerking van de grote opdrachten:

* Titels in de vorm van stellingen vinden we niet geslaagd en ook niet nodig om duidelijk te maken waar de grote opdrachten over gaan.

* Onder het kopje inhoud lezen we veel doelstellingen en nogmaals - in andere woorden - de relevantie verwoord, terwijl daar de conceptuele kaders benoemd zouden moeten worden.

* herkenbaarheid en bruikbaarheid voor meerdere mens- en maatschappijvakken is een van de ontwerpregels voor de grote opdrachten. We zien dat te weinig terug in de uitwerking van de opdrachten. Bij veel grote opdrachten is er geen enkele verwijzing naar historische kennis, terwijl dat wel voor de hand ligt.

* Bij elke grote opdracht worden 'brede vaardigheden' genoemd (in de onderwijswetenschappen wordt gesproken van algemene vaardigheden). De vaardigheden die daar genoemd worden komen niet altijd overeen met de brede vaardigheden die in het deel over vaardigheden worden genoemd en lijken vrij willekeurig gekozen. Algemene vaardigheden zijn in principe te combineren met alle

kennisgebieden en vraagstukken (daarom zijn ze juist algemeen). Het lijkt daarom weinig toe te voegen om per grote opdracht slechts een selectie te noemen. We vinden het bovendien zinvoller om de relatie te leggen met de vaardigheden en denkwijzen die specifiek zijn voor de mens- en maatschappijvakken.

Hieronder geven we per grote opdracht vanuit de verschillende vakperspectieven feedback en suggesties ter verbetering.

1. Mens, plaats en omgeving	<i>aardrijkskunde</i> : Hier mist ‘schaal’ als een essentieel concept/ manier van kijken, ook ‘global-local’. Zoals je het verleden in de plaats terug ziet, kun je ook het mondiale in een plaats terug zien (McDonalds, migranten, bv).
	<i>economie</i> : Het economische perspectief kan hier toegevoegd worden, zoals hoe economische factoren er voor zorgen dat mensen op bepaalde plekken wonen en daardoor met elkaar verbonden zijn. Economie gaat niet alleen om mensen, maar ook over bedrijven. Deze worden niet expliciet benoemd.
	<i>geschiedenis</i> : Naast sporen ook het begrip bronnen graag opnemen. Aandacht voor cultureel erfgoed zou hier op zijn plaats zijn. Er kan een relatie worden gelegd tussen kenmerken van een omgeving en historische ontwikkelingen zoals de komst van landbouw en industrie. De invulling lijkt sterk gericht op de eigen omgeving, terwijl leerlingen ook een beeld van gebieden buiten Nederland moeten kunnen opbouwen.
	<i>maatschappijleer</i> : belangrijk om bij relevantie niet alleen vanuit het eigen perspectief te formuleren “wij willen prettig blijven leven”, maar juist breder te kijken “ten koste van wat blijven wij prettig leven”. Verder is een formuleren in termen van ‘wij’ ook wat onhandig, bij maatschappijleer leren leerlingen denken in actoren, groepen, partijen. Nu is het een bovenbouw vak. Maar juist om de doorlopende leerlijn te laten zien van PO t/m bovenbouw zouden er misschien voorbeelden bij kunnen net als bij Mens en natuur. Anders herkennen docenten met een bovenbouw vak zich te weinig in de tekst.
	Algemeen: Kern van deze opdracht zou het denken in ruimte en bestuderen van gebieden (in onderlinge samenhang) moeten zijn. Voorbeelden van meer vakspecifieke concepten zouden helpen om deze opdracht concreter te maken. Als dit gaat over een geografisch referentie kader en een geografische wereldbeeld dan zijn bijvoorbeeld spreiding (bevolking, relatie met (natuurlijke) omgeving, nederzettingen, stad-platteland, culturen), relaties en interactie (mobiliteit, migratie, toerisme, handel, informatie) tussen mensen, bedrijven, steden, staten enzovoort belangrijk.
2. Macht, gezag en bestuur	<i>aardrijkskunde</i> : ruimtelijke ordening, woningbouw, omgevingswet, waterschappen, participatie. En ‘regionale ontwikkeling’, ook bv op Europees niveau.
	<i>economie</i> : zie ook GO5

	<p>geschiedenis: Deze opdracht leent zich zeker ook voor staatsinrichting en dan zouden concepten zoals grondwet, democratie, dictatuur toegevoegd kunnen worden. De ontwikkeling van democratie en rechtsstaat heeft nu nergens een plek in de grote opdrachten. Er wordt sterk geredeneerd vanuit het eigen belang en niet vanuit het rekening houden met anderen of het besef dat de mate waarin je invloed kunt uitoefenen ook afhangt van de wijze waarop het bestuur is ingericht.</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>: veel van wat bij GO2 burgerschap staat hoort hierbij. rechten en plichten ook in zijn algemeenheid van burgers belangrijk (niet alleen consumenten en bedrijven). Ook hier weer een tekst die beter past bij PO/Onderbouw dan bij bovenbouw: "In hoeverre heb je in je privéleven te maken met macht". Bovenbouw: machtsverhoudingen in de wereld.</p>
	<p><i>algemeen</i>: Techniek kan hier ook bij betrokken worden. Zo ook de invloed van propaganda en social media.</p>
<p>3. Keuze, welvaart, schaarste en verdeling</p>	<p><i>aardrijkskunde</i>: relaties tussen welvaart 'hier' en 'daar'. Waarom zijn er minder en meer welvarende landen? Welke combinaties van factoren beïnvloeden dat, vanuit verleden, vanuit bestuur, vanuit bestaansbronnen, vanuit bevolking (scholing). En ook belangrijk: tegenwoordig vind je arm en rijk overal, en worden de verschillen groter.</p>
	<p><i>economie</i>: hier is het relevant te definiëren wat wordt bedoeld met ondernemend handelen en denken. Mogelijk is beter te spreken over ondernemend gedrag.</p>
	<p><i>geschiedenis</i>: hier kunnen ook periodes van bloei en crisis in de Nederlandse / Europese geschiedenis genoemd worden.</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>: mis duurzaamheid hierbij en rechtvaardigheid (GO 7). Leg je deze tekst naast die van GO 6 burgerschap dan mis ik hier de waarde educatie. Achter keuzes liggen afwegingen van waarden en normen.</p>
	<p><i>algemeen</i>: 'keuze' in de titel is vreemd. Bij alle onderwerpen gaat het over keuzes... De grote opdracht wordt heel breed en diffuus als het om allerlei soorten keuzes gaat, zoals keuzes op politiek gebied en keuzes voor je eigen loopbaan. Kiezen is geen inhoudelijk concept. Er zijn wel theorieën die verklaren welke keuzes mensen op economisch gebied maken. Hier komt 'Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan' maar je zou dat op meer plekken of ergens in algemene zin verwachten.</p>
<p>4. Informatie en kennis</p>	<p><i>aardrijkskunde</i>:</p>
	<p><i>economie</i>:</p>
	<p><i>geschiedenis</i>:</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>:</p>
	<p><i>algemeen</i>: In het kader van deze GO graag aandacht voor het construeren van kennis. Verschillende perspectieven is een ding, maar hoe ontstaan deze perspectieven? Hoe vormen narratieven zich? Hoe worden mensen beïnvloed door elkaar, door social media en reclame? Deze GO bevat nu nog weinig inhoud en is meer een vaardigheid. Kan opgenomen worden bij de vaardigheden.</p>

	Maar suggestie is deze te vervangen door: diversiteit en ongelijkheid!
5. Tijd, continuïteit en verandering	<i>aardrijkskunde</i> : toekomst zou hier ook bij mogen als je vanuit aardrijkskunde kijkt. Nu lijkt GO5 beperkt tot geschiedenis. Dat kan, maar moet dan wel duidelijk zijn. Anders is allerlei toevoeging mogelijk. Denk ook aan indelingen die in de fysische geografie worden gebruikt om de geschiedenis van de aarde in te delen.
	<i>economie</i> : crisis is een economisch concept dat bijdraagt aan verandering en verschuiving van (economische-politieke) macht tussen burgers, bedrijven en landen.
	<i>geschiedenis</i> : In de tekst lijkt er erg ingestoken te worden op veranderingen, maar bij historisch redeneren is het ook belangrijk om te kijken naar continuïteit. Deze GO lijkt te draaien om historisch besef en historisch redeneren, maar het raakt niet helemaal de kern. De uitspraak “verhalen over het verleden zijn gekleurd”, is erg kort door de bocht. Deze GO zou meer inhoud krijgen door een inhoudelijk historisch referentiekader op te nemen waardoor leerlingen zich in de tijd kunnen plaatsen en historische kennis een plaats krijgt in dit leergebied.. Daarbij moet ook benoemd worden in hoeverre het gaat om kennis van de grote lijnen van de geschiedenis van Nederland en de wereld daarbuiten. De aandacht voor processen van verandering en continuïteit is prima, maar dat hoort bij de denkwijzen. Denken in termen van continuïteit en verandering is overigens niet de enige historische vaardigheid/denkwijze. Bij de denkwijzen en vaardigheden moeten de historische vaardigheden explicieter benoemd. Een historisch perspectief in kunnen nemen is onvoldoende (dat beperkt zich al snel tot oorzaken van een ontwikkeling/verschijnsel). Kritisch om kunnen gaan met verhalen over / beelden van het verleden moet een plek krijgen bij de informatievaardigheden.
	<i>maatschappijleer</i> :
	<i>algemeen</i> : Je kunt deze GO breder maken door ook het kijken naar heden en toekomst erbij te betrekken? Continuïteit en verandering worden hier specifiek historisch ingevuld, maar spelen ook bij de andere vakken een rol.
6. Globalisering	<i>aardrijkskunde</i> : tijd-ruimte compressie. De wereld raakt steeds verder verweven. Belangrijk onderwerp hier is ‘eenwording versus verbrokkeling’. De globalisering roept allerlei reacties op. Natiestaten worden zelfs weer belangrijker. Vraagstukken rond EU zouden hier in passen. Globalisering kun je politiek, economisch en cultureel zien, en bestuderen. Heeft ook gezorgd voor veel welvaart, zie bv Rosling. Hier kan van alles, van de rol van China in de wereld...tot aan popmuziek in lokaal dialect... Belangrijke vraagstukken: mobiliteit (enorme toename en alle consequenties) en migratie (maar niet alleen internationaal)
	<i>economie</i> : : zie opmerking over crisis bij GO 5. En het zien van kansen heeft te maken met ondernemend gedrag

	<p><i>geschiedenis</i>: om vraagstukken m.b.t. tot globalisering te onderzoeken / begrijpen is ook kennis nodig van historische ontwikkelingen die aan globalisering hebben bijgedragen, zoals Europese overzeese expansie, ontstaan van een wereldeconomie, kolonialisme en imperialisme). Die moeten in het chronologisch referentiekader.</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>:</p>
	<p><i>algemeen</i>: Concrete concepten en voorbeelden zouden helpen om deze GO betekenisvol te maken. Denk bijvoorbeeld aan kennis over voor- en nadelen van een gedeelde munt voor een klein of groot land? Dit is meer een vraagstuk dat besproken kan worden in het kader van het leergebied M&M (zie indeling hiervoor). Zie GO 9 bij burgerschap 'Iedereen is wereldburger', daarin wordt meer ingezoomd op verdelingsvraagstukken, dat hieraan koppelen.</p>
<p>7. Ethiek, politieke stromingen, rechtvaardigheid</p>	<p><i>aardrijkskunde</i>: hier past ook denken over wenselijke, mogelijke en waarschijnlijke toekomst. Voor wie? Maar dan zijn er wel vraagstukken nodig waarover je dan praat > die volgen uit de andere GOs</p>
	<p><i>economie</i>: zie opmerkingen GO9. Veranderingen in de politieke machtsverhoudingen hebben sociaal-economisch effecten.</p>
	<p><i>geschiedenis</i>: politieke stromingen passen beter bij een grote opdracht over politieke verschijnselen/ontwikkelingen. De inhoud van deze grote opdracht vraagt om een chronologisch referentiekader waarin aandacht is voor het ontstaan van wereldgodsdiensten, veranderend mens- en wereldbeeld ten tijde van de Renaissance en Verlichting, verklaring van de rechten van de mens</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>: als waarde wordt gekozen voor rechtvaardigheid, maar kan ook vrijheid, solidariteit, gelijkwaardigheid (GO5 burgerschap) zijn. Misschien maakt een toevoeging van de cultuurbepaaldheid van waarden, met als gevolg vaak een botsing van waarden de inhoud betekenisvoller.</p>
	<p><i>algemeen</i>: Het vak levensbeschouwing zou zeker kunnen bijdragen aan deze GO, zoals wat is de relatie tussen waarden en levensbeschouwingen? Gevaar dreigt bij deze omschrijving wel dat er allerlei stromingen, ideologieën en religies worden behandeld zonder historische context en koppeling met belevingswereld van de leerlingen. Het lijkt juist ook om inleven te gaan.</p>
<p>8. Identiteit, mensbeeld en cultuur</p>	<p><i>aardrijkskunde</i>: beelden van gebieden en hun bewoners. Beeldvorming. Hoe in verschillende culturen waarde gehecht wordt aan de natuurlijke omgeving.</p>
	<p><i>economie</i>:</p>
	<p><i>geschiedenis</i>: hier ontbreekt aandacht voor erfgoed. Het vertellen van verhalen over het verleden en het bewaren van overblijfselen / herinneren van ingrijpende gebeurtenissen zijn belangrijke pijlers van identiteit. Geschiedenis kan betekenisvoller worden als het ook gaat over hoe mensen (en leerlingen zelf) met het verleden omgaan. Hier en bij GO7 aandacht voor mensbeeld. De grote opdrachten overlappen deels. Ik mis aandacht voor ontmoetingen tussen verschillende culturen, door bijvoorbeeld migratie.</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>: zit dicht bij GO4 van burgerschap Identiteiten, daar echter wel de link naar kaders waarbinnen identiteiten zich ontwikkelen. De tekst wordt 'rijker' als de focus breder is dan alleen jezelf en Nederland.</p>

	<p><i>algemeen:</i> Het levensbeschouwelijke perspectief zou goed kunnen bijdragen aan deze GO, niet alleen door kennis van levensbeschouwelijke opvattingen. Maar ook door de notie dat het bij identiteit niet alleen om kennis en sociale en culturele vaardigheden gaat, maar ook om biografische en narratieve vaardigheden, waardoor mensen patronen van waarden en zingeving ontdekken.</p>
9. Welzijn	<p><i>aardrijkskunde:</i> dit zou meer invulling kunnen krijgen door het begrip leerbaarheid (steden, wijken, platteland) en gezondheid toe te voegen. De fysieke omgeving heeft invloed op gezondheid. Voedsel, beweging, enzovoort.</p>
	<p><i>economie:</i> economie gaat niet alleen over welvaart (GO1) maar ook over welzijn. Binnen het vak wordt dan gedacht aan armenzorg, veranderende sociale wetgeving en toegang daartoe, participerende burgers en eigen bijdragen. Dit thema heeft veel te maken waarde-overheveling van rijk naar arm door middel van belasting en sociale premies, herverdelingseffecten. Dit relateert aan GO3. Maar ook aan microkrediet en crowdfunding (andere financieringsvormen)</p>
	<p><i>geschiedenis:</i> In het chronologisch referentiekader moet ontwikkeling van de verzorgingsstaat een plek krijgen.</p>
	<p><i>maatschappijleer:</i> meer inhoud door toevoeging van verzorgingsstaat, arbeid.</p>
	<p><i>algemeen:</i> Deze GO is te weinig concreet. Raakt aan GO3, GO 6 en 7 en 8. Deze GO moet voor het VO echt meer inhoud krijgen. Denk bijvoorbeeld aan verzorgingsstaat en leefbaarheid. De sociale veiligheid in kleine groepen lijkt een brede schooltaak niet alleen bij M en M. Er is in deze en andere grote opdrachten nauwelijks aandacht voor de wijze waarop mensen samenleven, verschillende samenlevingsvormen, sociale ongelijkheid.</p>
10. Duurzame ontwikkeling	<p><i>aardrijkskunde:</i> verschillende vraagstukken (kan ook bij algemeen staan want vanuit meerdere dimensies te bekijken), bijvoorbeeld wereldvoedselvraagstuk, klimaatvraagstuk en energievraagstuk. Op heel concreet niveau kan dat gaan over boskap en soja in de Amazone, gas uit Groningen, klimaatvluchtelingen enzovoort...</p>
	<p><i>economie:</i> ook hier heeft ondernemend gedrag een belangrijke bijdrage</p>
	<p><i>geschiedenis:</i></p>
	<p><i>maatschappijleer:</i></p>
	<p><i>algemeen:</i> het is nu zo ruim geformuleerd dat het meer om toekomstscenario's in zijn algemeenheid gaat. Dus steeds gekoppeld kan worden aan urgente vraagstukken (vreedzame toekomst, migratieproblematiek, inzet technologie).</p>
11. Conflicten en samenwerking	<p><i>aardrijkskunde:</i> verschillende vraagstukken, ook in complexiteit waarbij je iets moet weten over de landen, de regio, de natuurlijke omstandigheden (bv water, droogte etc), de bevolking en hun bestaansmiddelen. Belangrijk vanuit aardrijkskunde: grenzen en identiteit.</p>
	<p><i>economie:</i> conflicten in de wereld/regio hebben altijd economische gevolgen en kunnen bijdragen dat mensen op termijn gaan samenwerken. Er ontstaat dan win-win.</p>

	<p><i>geschiedenis</i>: in het chronologisch referentiekader zouden conflicten als WOI, WOII en KO moeten worden opgenomen. Geschiedenis van internationale samenwerking ontbreekt (bv. ontwikkeling Europese samenwerking, oprichting VN, NAVO)</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>:</p>
	<p><i>algemeen</i>: Titel roept vragen op. Belangrijke samenwerkingsverbanden zijn ook makkelijk te koppelen aan andere GO's. Om dit betekenisvol voor VO te maken moet er inhoud/kennis toe gevoegd worden, over bijvoorbeeld oorlogssituaties en concrete instituties als VN en EU. Conflicten zou dan een betere titel zijn. Het conflict tussen levensbeschouwingen, tussen religieus onderling, tussen secularisme en religie en de grenzen van radicalisme en fundamentalisme zouden dan ook betrokken kunnen worden.</p>
12. Technologie	<p><i>aardrijkskunde</i>: de mens gebruikt technologie om allerlei vraagstukken te lijf te gaan, bijvoorbeeld om ons te beschermen tegen water (dijken, ruimte voor de rivier) of het beter te kunnen gebruiken (dammen, irrigatie). Om het vervoer te regelen. Interessant wordt het als we ons afvragen of de mens of de techniek centraal staat? Bijvoorbeeld in het denken over transport en ruim baan voor de auto i.p.v. de voetganger en de fiets. Voedsel en landbouw ook interessant bij dit thema. En leent zich voor toekomstdenken en het gevaar van een 'technological fix'.</p>
	<p><i>economie</i>: hier kan expliciet een verbinding worden gemaakt bedrijven als organisatievormen en wat hiervan de betekenis is voor je loopbaan (LOB). Veranderende technologie heeft effect op vorm van het werk, maar vooral hoe wij tegen werk aankijken en waarderen. Hier heeft ondernemend gedrag een belangrijke plaats.</p>
	<p><i>geschiedenis</i>: Deze GO is nog te leeg. Landbouwrevolutie en de Industriële revolutie kunnen hier heel goed opgenomen worden.</p>
	<p><i>maatschappijleer</i>: communicatie en beïnvloeding door de media</p>
	<p><i>algemeen</i>: Wat is de link met Mens en natuur, waar technologie een belangrijke pijler van alle grote opdrachten vormt.</p>